

"הקיצה עמי"

מחקרים חדשים בספרות ההשכלה

מאת משה פלאי

גירוש ספרד ("גירוש ספרד באספקלריה של ספרות ההשכלה"). ובכולם 'פנינים' מבהיקות, כגון זיקת 'אגרות משולם בן אוריה האשתמועי' מאת יצחק אייכל (שנדפס בהמאסף) לספר **שבט יהודה** מאת שלמה אבן וירגה.

ורסס נטל על עצמו, כדבריו בהקדמה, לערוך בדיקה של תנועת ההשכלה וספרות ההשכלה, כולל יחסה לאישים בספרות העברית ומחוץ לה ולתנועות מקבילות בהיסטוריה היהודית. הוא הקדיש את אחד הפרקים לבדיקת דימויו של ר' משה חיים לוצאטו בספרות ההשכלה. כידוע, שאלת מקומו של רמח"ל ותיפקודו בספרות העברית נידונה בביקורת הספרות העברית החדשה ובתולדותיה, והיו שראו בו את פותחה של הספרות העברית החדשה (לחובר ואחרים). ורסס חוזר לעיין בשאלה נכבדה זו מבחינתה הכללית, מבלי לפסוק ולקבוע אם אכן היה רמח"ל מחוללה של הספרות העברית החדשה או לאו, תוך עיון במקורות הספרותיים עצמם ("עדויות מהימנות", כדבריו) ובדעותיהם של בני התקופה עצמה. הוא עוקב באופן אינטנסיבי אחר התפתחות היחס כלפי רמח"ל בספרות ההשכלה עצמה, השפעתו על סופרים שונים (כיצחק סאטאנוב, מנדל ברסלוי ושלום הכהן), נושא היקלטותו שהוא, כמסקנתו של ורסס, נושא מורכב, והיקלטות כתביו שהיתה הדרגתית ורב-פנים. בהקשר זה דן ורסס במתח שהיה קיים בהשכלה העברית בין מורשתו השירית של רמח"ל ובין מורשתו של נפתלי הרץ ויזל. נושא חשוב אחר ביחס לרמח"ל שהעלה ורסס חורג מתחום ספרות ההשכלה - נושא שלא הוקדשה לו שימת-לב מתאימה, והוא השפעתו של רמח"ל על היהדות החרדית והיקלטות ספרו **מסילת ישרים**. ובעוד שהיקלטותו בספרות ההשכלה נחשמה כלשהו משום גילויי זיקתו לשבתאות, השפעתו על היהדות החרדית היתה ללא עוררין (ויש להוסיף ולומר: עד היום הזה).

נושא דומה וחשוב לא פחות הוא היחס לִגֵּאוֹן מוויילנה בספרות ההשכלה, ולכך מיועד פרק נפרד. אחד הנושאים שעניינו את ורסס בעבר מצא את מקומו במדור מרכזי בספר זה, והוא מתמקד במתחים הבין-לשוניים בהשכלה: המתח בין העברית והיידיש ובין העברית והגרמנית. פרקים אחדים מוקדשים לנושאים אלה. כידוע, המשכילים הראשונים בגרמניה מתחו ביקורת חריפה על השימוש בשפת היידיש בפי העם. הם ראו ביידיש תופעה קלוקלת ושיבוש הגרמנית הנאה והנכונה. ורסס חקר תופעה זו בכתב-העת של ההשכלה העברית בגרמניה, **המאסף**, שכידוע היו בו מוספים שנדפסו בשפה הגרמנית ומה שפחות ידוע, שמאמרים וקטעים שלמים וכן הודעות המערכת נדפסו בשפה זו לעיתים בגרמנית באותיות עבריות. כדרכו בעבודותיו המחקריות, סוקר ורסס את כל הספרות הביקורתית עד זמנו בנושא הנידון, ואחר עובר לנתח תופעות ספרותיות ותרבותיות הקשורות בו תוך היסמכות על הטקסטים במקורם, כמי שאומר: ניתי ספר וניחזי. הוא עומד על תופעות חשובות בהתפתחות היחס לעברית והגרמנית, ומראה כיצד **המאסף** התחיל לפרסם

שמואל ורסס, "הקיצה עמי" ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"א.

כל ספר חדש של פרופ' שמואל ורסס, חתן פרס ישראל לספרות עברית ומבכירי החוקרים והמבקרים בספרות העברית החדשה, מהווה 'חגיגה' לשוחרי הספרות העברית בכלל ולמשכילי ההשכלה העברית בפרט. בשנים האחרונות הניב חוקר מרכזי זה כמה וכמה ספרים חשובים, שבהם הוסיף נדבך על נדבך למפעלו התרומי בחקר הספרות העברית במאות האחרונות, ובכך הביא לחיגגות' אחדות בקריית ספר. ספרו החדש של פרופ' שמואל ורסס, "הקיצה עמי" ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, הוא קובץ מחקרים שפורסמו בבימות ספרותיות שונות בעשור האחרון והובאו עתה לדפוס במקובץ כחטיבה מרוכזת אחת.

הספר ממשיך את עבודתו המחקרית והביקורתית של ורסס בעבר והוא מעיד עליה - מבחינת השקדנות, היקף היריעה של הנושאים המטופלים, מידת הידע העצום שהושקע בספר, והמנגנון המדעי, ובעיקר: החידושים שבו. פרקים אלה מתחברים איפוא לפרקים קודמים בעבודתו של חוקר זה, וכך הם משרטטים קווים לאופיה ולרוחה של ספרות ההשכלה, אותה ספרות בת מאה השנים, שלא רבים מזכירים אותה, ועוד פחות מכירים אותה, ומעטים מעריכים אותה; אותה ספרות שגם המתנכרים לה חייבים להודות כי היא מציינת את קו פרשת המים של הספרות העברית החדשה, ואת תחילתו של העידן החדש בתולדות ישראל.

אך עם היותה המשך לתשתיות קודמות - המציין את עבודתו של חוקר זה הוא שאינו שוקד על שמריו, אלא מיישם נושאים העומדים ברומו של עולם המחקר ונושאים עדכניים הנידונים בעולם האקדמי - למחקר ההשכלה. וכך, גם בעיונו בספרות דורות קודמים ובדפדפו בדפים בלים מזוקן - דרכו חדשנית, יסודית וצועדת עם הזמן. מתוך מבחר הפרקים נזכיר פרק מעניין על המהפכה התרבותית והחברתית שהתחוללה מעל דפי השבועון היידי **קול מבשר** בסוגיית מעמד האשה, והארות חשובות על נשים הקוראות וכותבות בשבועון זה, על מאמרים שהטיפו לזכויות הנשים, על קידום חינוכן וכדומה. נושא המגדר הועלה, כידוע, בשנים האחרונות על ידי כמה חוקרים וחוקרות, וכמה ספרים יצאו לאחרונה בתחום זה (ספרה של איריס פרוש, **נשים קוראות**, וספרה שעתיד להופיע של טובה כהן, **האחת אהובה והאחת שנואה**, על נשים בהשכלה). נושאים אחרים ש"הזמן גרמם", הכלולים במדור "נוכח התמורות ההיסטוריות", סובבים סביב תאריכי יובל היסטוריים, כגון המהפכה הצרפתית, שלה הוקדש פרק "המהפכה הצרפתית באספקלריה של הספרות העברית", או

מוספים בגרמנית ואף הודעות בגרמנית (באותיות עבריות) גם אם בתחילה היתה ההתרכזות רק על העברית. התגברות המגמה הגרמנית ביהדות גרמניה משקפת מציאות לשונית חדשה, שאליה הסתגלו עורכי המאסף במיוחד בשנותיו המאוחרות. אחת ממסקנותיו של ורסס (שאליה מגיע גם רפאל מאהלר בקפרו **דברי ימי ישראל**) שהמאספים עצמם, סופרי **המאסף**, תרמו לסתירה באיזון בין הלשונות.

פרק מעניין אחר בחקר ההשכלה הוא דמותו של "המשכיל היהודי כאיש צעיר" תוך היסמכות על האוטוביוגרפיות הידועות, כגון חיי שלמה מיימון (שהופיע בגרמנית בשנת 1792) והתייחסות ל**אביעזר** למרדכי אהרן גינצבורג ו**חטאת נעורים** למל"ל. המחבר עומד על המתחים שעמדו בפני המשכילים הצעירים: בין השכלה וחסידות, לדוגמה, ועל תהליכי ההתמשכות שלהם: הצורך בפתרון שיספק ספרי השכלה, ידידים, מורי דרך ומשכילים עמיתים, דרכי לימוד שפות זרות, המתח עם בני המשפחה והסביבה המסורתיים, ועוד. המקורות האוטוביוגרפיים וכן הסיפורים המבוססים על חומר אוטוביוגרפי מודגמים היטב. באופן זה מצטיירים אישי ההשכלה האנפילאותרים ובחדרי חדריהם תוך גילוי צפונות ליבם ולבטיהם הקשים בדרכם אל ההשכלה.

תרומתו הייחודית של ורסס כחוקר השכלה התבטאה בעבר בסידרת מאמרים סיכומיים על הנעשה והמתחדש בתחום מחקר ההשכלה. מאמריו אלה, שראו אור בחוברות **מדעי היהדות** בשנים תשנ"ו-תשנ"ז, הקיפו נושאים בתחום הספרות, ההיסטוריה, התרבות והחינוך, ואלה כלולים עתה בספר זה. ורסס הוא אחד החוקרים המעטים שנטל על עצמו משימה ביבליוגרפית קשה אך חשובה: לעדכן את עמיתיו החוקרים ולהביא לפנייהם מידע ביבליוגרפי מקיף בתחומם. מבחינה זו חייבם כולם להודות לו על מטלה זו. שום מאמר או ספר בכל השפות לא נעלם מעינו החוקרת והבודקת. זכורני מקרה יוצא דופן, שהערתי לוורסס על מאמר שנתפרסם בכתב-עת לא ידוע בארה"ב מאת אחד מחוקרי הספרות העברית, ומן טרח להשיג את המאמר. דרכו זו של ורסס ביחסו לעמיתים, ככותב שורות אלו, בעזרה, בעצה טובה וסיוע בבירור שאלות מתודולוגיות ואחרות ידועה לעמיתיו. לדוגמה, ורסס שמח לעזור לי בקריאת הטייטה האחרונה של **מפתח המאסף**, **שער להשכלה**, שהוצאתי לפני שנה. ואכן, חברי החוק-רים מעריכים את אישיותו ואת מפעלו המחקרי, והם נערכו להגיש לו ספר יובל למלאת לו 85 שנים, הנמצא עתה בדפוס.

ומטלה ביו-ביבליוגרפית נטל ורסס על עצמו: לערוך מעין "מאזן-בינים אישי", "דברי התבוננות רטרוספקטיביים" על דרכו בחקר ספרות ההשכלה, ועיון במגמותיו ונטיותיו המתודולוגיות שלו עצמו, ואלה כלולים בפרק "אורחות ושבילים בחקר ספרות ההשכלה". פרק זה נדפס כמאמר לפני כעשר שנים, ועתה זכה לעדכון.

מעל כל הספר מרחפת קריאתו הקלאסית של יליג, שעליה נקרא הספר, "הקיצה עמ"י", שהיא למעשה קריאתה של ההשכלה העברית במאת שנות קיומה, בפנייתה החוזרת ונשנית - להעיר ולעורר את העם היהודי ולחדש את תרבותו. קריאה זו היא גם קריאתו הביקורתית של חוקר ההשכלה העברית ורסס במפעלו הביקורתי - לחזור ולעורר עניין בספרות חשובה זו.

ולמחבר נאמר: כה לחי!

אוניברסיטת מרכז פלורידה, אורלנדו